

UDC 327(73:5-15:470:510)

IMPACT OF RECONFIGURATION OF THE MIDDLE EAST SUBSYSTEM ON INTERNATIONAL RELATIONS (SECURITY ASPECT)

Olena Koppel

DSc (History), Professor
Educational and Scientific Institute of International Relations
Taras Shevchenko National University of Kyiv
36/1, Yurii Illienka St., Kyiv, 04119, Ukraine
helenkoppel45@gmail.com

Olena Parkhomchuk

DSc (Politics), Professor
Educational and Scientific Institute of International Relations
Taras Shevchenko National University of Kyiv
36/1, Yurii Illienka St., Kyiv, 04119, Ukraine
parkhomchuk45@gmail.com

This paper summarizes the main characteristics of the temporal and spatial dynamics of the Middle Eastern regional subsystem, outlining its key directions and trends. The coevolution of global and Middle Eastern regional trends is examined, emphasizing the system's potential in the post-bipolar confrontation of international relations. The study argues that the international system's evolution has unleashed the system-forming potential of regional-level international relations, strengthening autonomously in global segmentation and regional interaction development processes.

It is argued that the systemic characteristics of the Middle Eastern regional system impact the global system, undergoing a triple transformation: the Westphalian state-centric world-political model, the modern international system, and the political systems of individual countries worldwide. Regional-level processes influence the formation of the future world order structure and the contours of a new global order. The Islamic alternative dual model of the world order challenges the Westphalian state-centric global order, envisioning its own construction principles.

In the Middle East, a reassessment of the fundamental principles of the Westphalian state-centric world model casts doubt on the territorial settlement in the Middle East established after World War I. Manifestations of deterritorialization include the “blurring” of state sovereignty, border revisions, and the dissolution of statehood. Transnationalization is evident in “wars of a new generation” and the formation of quasi-state entities. Democratization in the Middle East is characterized by more destructive features and consequences. The “Arab Spring” led to the weakening of traditional centers of power, giving rise to a dual structure in the regional system – the Sunni “arc of moderation” and the Shia axis led by Iran. The intra-Islamic geopolitical and ideological conflict gains particular significance, transitioning from regional to global levels. The old order in the region is disappearing, and the transition to a new one is characterized by uncertainty, the strengthening role of political Islam, and a new geopolitical role for Islamic fundamentalism, coupled with unbridled transit of Islamist ideas and ongoing internal, interstate, and transnational conflicts, intensifying threats from non-state actors. Further instability is anticipated, with the

© 2024 O. Koppel and O. Parkhomchuk; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

possibility of redrawing existing interstate borders and the emergence of quasi-states relying on ethnic and ethno-confessional forces and supported by influential geopolitical power centers.

Keywords: Arab countries; China; global international system; Iran; Islamism; Middle East; USA; Westphalian state-centric world model; world order

ВПЛИВ РЕКОНФІГУРАЦІЇ БЛИЗЬКОСХІДНОЇ ПІДСИСТЕМИ НА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ (БЕЗПЕКОВИЙ АСПЕКТ)

О. А. Конпель, О. С. Пархомчук

Вступ

У сучасній міжнародній системі починають діяти нові фактори, пов'язані як зі зростанням значення мезорівня міжнародної системи та вивільненням системоутворювального потенціалу регіонального рівня міжнародних відносин, так і з трансформацією ролі окремих регіональних систем у світовій політиці. Актуальність дослідження впливу геополітичної трансформації близькосхідної регіональної системи на глобальну міжнародну систему обґрунтовується особливою роллю та місцем Близького Сходу у світовій економіці, геополітиці, цивілізаційній та релігійній картині світу. Наукове осмислення сучасних світових політичних процесів неможливе без урахування проблем Близького Сходу, який привертає значну увагу політичних, економічних, військових та наукових кіл провідних країн світу, є місцем найбільшої активності впливових зовнірешіональних держав, які значною мірою впливають на розвиток міжнародних відносин як у регіоні Близького Сходу, так і в глобальному вимірі.

У контексті системної еволюції міжнародних відносин близькосхідна регіональна підсистема формувалась як складник Версальсько-Вашингтонської, Ялтинсько-Потсдамської та сучасної міжнародної системи, виступаючи носієм їхніх системних характеристик. Тому для розуміння логіки міжнародно-політичних процесів у межах близькосхідної системи в період Ялтинсько-Потсдамської системи ключовим є поняття біполярності. Наразі спостерігаємо протилежні ознаки, коли системні характеристики близькосхідної регіональної системи справляють вплив на систему глобальну, де відбувається трискладова трансформація: Вестфальської світополітичної моделі, сучасної міжнародної системи і політичних систем окремих країн та регіонів світу.

З розпадом Ялтинсько-Потсдамської системи відбулися значні зміни в близькосхідній геополітичній ситуації, активна зміна архітектури міжнародних відносин. Сучасні політичні та воєнні конфлікти, як арабо-ізраїльський, так і “конфлікти нового покоління”, є неодмінним складником цих процесів, вони призвели до появи нових світових і регіональних загроз, головною з яких сьогодні вважається загроза міжнародного тероризму. Це явище є наслідком, зокрема, й політики зовнірешіональних держав, які заважали об'єктивному розвитку міжнародних відносин у регіоні та примусово змінювали баланс сил на свою користь. У ХХІ столітті система регіональних міжнародних відносин зазнає ще більш кардинальних змін, що призвело до їхньої подальшої реструктуризації, створення нового співвідношення сил та формування нових взаємозв'язків як між регіональними акторами, так і з акторами міжнародними, зокрема глобальними.

Мета статті полягає у визначенні впливу реконфігурації близькосхідної регіональної підсистеми на систему глобальну. У цьому контексті визначаються головні характеристики часової та просторової динаміки близькосхідної регіональної підсистеми як у межах універсальних закономірностей, так і регіональної специфіки, основні напрями та тенденції її розвитку та з'ясовується їхній вплив на глобальну міжнародно-політичну ситуацію.

Дослідження вказаної проблематики характеризується недостатньою теоретичною та концептуальною визначеністю. У її концептуалізації виокремимо декілька основних напрямів. Перший з них представлений роботами, у яких увагу зосереджено на якісних трансформаціях глобальної міжнародної системи та міжнародного порядку в контексті глобальних та регіональних процесів [Held et. al. 2003]. У цьому плані на особливу увагу заслуговують робота Г. Кіссінджера “Світовий порядок. Роздуми про характер націй в історичному контексті” [Kissinger 2017] та колективна монографія українських дослідників “Близький Схід: міжнародна безпека, регіональні відносини та перспективи для України” [Близький Схід... 2008].

Другий напрям концентрується на фактологічному, прикладному аналізі близькосхідних регіональних процесів та їхніх виявів. Для повноцінного розуміння сучасних тенденцій розвитку Близькосхідного регіону і ситуації у сфері безпеки використано праці П. Кокберна “Час джихаду. Ісламська держава і Велика війна за Близький Схід” [Cockburn 2017], М. Лінча “Нові арабські війни. Повстання та анархія на Близькому Сході” [Lynch 2016], Ф. Холлідея “Близький Схід у міжнародних відносинах. Влада, політика та ідеологія” [Halliday 2017, 74] та ін.

Третій підхід головну увагу зосереджує на зовнішньому факторі трансформації близькосхідної регіональної системи. У цьому контексті потрібно передусім згадати працю Джона Міршаймера “Велика омана: ліберальні мрії та міжнародні реалії” [Mearsheimer 2019], у якій він критично аналізує політику США та її наслідки для Близького Сходу та інших регіонів світу. Міршаймер стверджує, що більшість регіональних проблем є результатом нестабільності та конфліктів, які мають своє коріння в історичних, етнічних та релігійних розбіжностях, втручання Заходу збільшує насилля та нестабільність, а не допомагає їхньому розв’язанню. Порівняльний аналіз регіональних напрямів зовнішньої політики США, зокрема близькосхідного, міститься в роботі Стівена М. Волта “Пекло добрих намірів: зовнішньополітична еліта Америки та занепад переваги США” [Walt 2018]. Р. Кребс і Р. Швеллер у статті з характерною назвою “Кінець великої стратегії: Америка має думати дрібніше” [Drezner et. al. 2020] критикують близькосхідну стратегію США та наголошують на потребі більш обмеженої та реалістичної політики. Водночас недослідженими залишаються основні тенденції розвитку близькосхідної регіональної системи в контексті глобального розвитку. Можемо констатувати недостатню кількість публікацій, які б були присвячені предмету нашої статті.

Дослідження спирається на теоретичні засади школи політичного реалізму. Для досягнення зазначеної мети та завдань міжнародні процеси розглядаються крізь призму системного підходу, використання якого дало змогу систематизувати основні процеси в близькосхідній системі, визначити характер, зміст, закономірності та особливості взаємодії елементів системи та їхнього впливу на систему глобальну. Глобальна міжнародна система (макрорівень) складається з підсистем, що структурно та функціонально залежать від структури і процесів на глобальному рівні. Міжнародна система обумовлена наявністю функціональної взаємозалежності та постійних зв’язків елементів, які взаємодіють упорядковано і на певному рівні інтенсивності. На основі системного підходу виокремлюються глобальна (макрорівень), регіональні та субрегіональні системи (мезорівень) і мікрорівень міжнародно-політичних ситуацій та двосторонніх і багатосторонніх відносин. Глобальну динаміку міжнародної системи визначають такі тенденції: універсалізація – тенденція до формування системи глобального масштабу з високим рівнем внутрішньої згуртованості; фрагментація, яка передбачає розпад глобальної системи на окремі частини; диференціація – зростання згуртованості на мезорівні системи; та сегментація – структурний поділ глобальної системи на кілька менших комплексів відносин за географічною або функціональною ознакою. Якщо для Довестфальського періоду характерною була горизонтальна структура організації міжнародно-політичного

простору, світ складався з декількох порівняно автономних міжнародних систем, то Вестфальській світополітичній моделі притаманна вертикальна структура організації міжнародно-політичного простору, що знайшло відображення у формуванні євроцентричного світу, який згодом трансформується в американоцентричний.

Автори застосовували загальнонаукові та спеціальні методи пізнання, серед них емпірико-регіональний підхід, який спирається на регіональні взаємодії, що реально існують у практиці міжнародних відносин і виступають основою для теоретичного рівня узагальнення; традиційно-історичний підхід, який дав змогу використувати поняття “міжнародна система” для визначення етапу в розвитку міжнародних відносин у конкретний історичний період у Близькосхідному регіоні; проблемно-хронологічний та ретроспективний. Використання зазначених підходів дало можливість довести, що еволюція міжнародної системи після завершення біполярного протистояння вивільнила системоутворювальний потенціал регіонального рівня міжнародних відносин, який зміцнюється як самостійний, самодостатній в усіх процесах, пов’язаних із глобальною сегментацією та розвитком регіональної взаємодії, що дає змогу констатувати тенденцію до відновлення горизонтальної структури організації міжнародно-політичного простору. На регіональному рівні формується динаміка регіональної інтеграції, структурування відносин між державами в різних функціональних сферах, що приводить до якісних змін у близькосхідному регіональному просторі, зумовлює трансформацію всіх регіональних процесів. Конструктивістський підхід у рамках дослідження дав змогу визначити вплив історичних подій на формування соціального контексту країн Близького Сходу. Цивілізаційний підхід допоміг з’ясувати вплив традиційних цінностей на особливості зовнішньої політики країн Близького Сходу. За допомогою порівняльно-критичного аналізу були визначені перспективи подальшого розвитку Близькосхідного регіону. Комплексне використання широкого спектра методологічних підходів забезпечило цілісне сприйняття об’єкта дослідження в усій системі його взаємозв’язків і взаємозалежностей та відповідний аналіз.

Зовнішні та внутрішні чинники реконфігурації близькосхідної регіональної системи

Глобальні тренди суттєво трансформують не тільки сучасний світ загалом, а й окремі регіони, як-от Близькосхідний. Водночас регіональні тренди, зокрема близькосхідні, мають зворотний вплив на мегатренди глобального світу. Раніше позарегіональні держави виступали як системоутворювальні елементи міжнародних відносин у Близькосхідному регіоні і як гаранті забезпечення регіональної безпеки з огляду на його стратегічну, енергетичну, торгово-економічну та культурно-релігійну цінність. Арабські та іранські дослідники здавна критикують поняття “Середній / Близький Схід” як штучну інтелектуальну конструкцію, аргументуючи це тим, що воно є суто політичним з погляду його створення та використання. Аятола Хомейні констатував, що мапа Близького Сходу ХХ століття була фальшивим і неісламським творінням “імперіалістів” і “тиранічних корисливих правителів”, які відокремили різні сегменти ісламської умми один від одного та штучно створили окремі нації, тому всі політичні інститути, що існують там, є нелегітимними [Kissinger 2017, 125].

Поняття “Близький Схід” є водночас як досить сталим, так і таким, що й далі викликає гострі наукові дискусії, має певною мірою умовний характер внаслідок браку чітких природних меж, які б відокремлювали цей регіон від інших за умов, коли не існує будь-якого стандартного прикордонного розмежування, згідно з яким його можна було б точно визначити географічно [Близький Схід... 2008]. До того ж визначення кордонів регіону в різні періоди часу відрізнялося. У межах конструктивного підходу до визначення системи “Близький”, або “Середній”, Схід тривалий

час сприймався не так як об'єктивно наявний політико-географічний регіон, а як інтелектуальна конструкція, яка в певний час за певних обставин означала простір на стику Європи, Азії та Африки, де реалізувалася політика позарегіональних держав, а головним критерієм його тлумачення протягом минулого століття були їхні стратегічні інтереси. З початку XIX ст. найважливішою міжнародною системою була Віденська, щодо інших систем на цей період можна говорити з великою часткою умовності. Перші ознаки формування близькосхідної регіональної підсистеми міжнародних відносин стали помітні після закінчення Першої світової війни, але вона, як і інші регіональні підсистеми, розвивалася в тенденції як майбутній складник цілого – глобальної міжнародної системи, процес формування якої завершується в Ялтинсько-Потсдамський період. Світ здебільшого ще складався з декількох підсистем, між якими існувала певна ієрархія. У Версальсько-Вашингтонській системі європейська система залишалася центральною як за значущістю держав, що входили до її складу, так і з урахуванням економічних, політичних та військово-стратегічних чинників, за рівнем організації, ступенем зрілості, розгалуженості зв'язків. Як порівняти з нею, рівень організації периферійних систем, зокрема близькосхідної, був значно нижчим, а процеси організації відбувалися за вестфальськими правилами.

До початку Першої світової війни більша частина арабських територій входила до складу Османської імперії, решта перебували в колоніальній залежності від Великобританії, Італії та Франції. На початку XX століття на Арабському Сході поширюється ідеологія панарабізму, формується ідея створення єдиної арабської держави – Арабського халіфату. Прагнучи використати антиосманські настрої, Великобританія вела активні перемовини з представниками династії Хашимітів, прямими нащадками пророка Мухаммеда та охоронцями святих місць ісламу, обіцяючи їм підтримку в реалізації цього проекту в обмін на повстання проти Османської імперії (угода Мак-Магона – Хусейна, жовтень 1915 р). Але паралельно великі держави вели переговори щодо поділу арабських територій Османської імперії (угода Сайкса – Піко 1916 р.). У червні 1916 року шериф Хусейн аль-Хашимі оголосив про початок повстання проти Османської імперії, використовуючи аргументи двох міжнародних систем, як вестфальської, так і ісламської, а 27 червня 1916 року проголосив незалежність арабських територій Османської імперії (Велика Арабська революція). Але західні союзники своїх забор'язань не виконали, і ці території “були втягнуті до Вестфальської міжнародної системи за допомогою низки нав'язаних механізмів” [Kissinger 2017, 93]. Севрський договір з Туреччиною після Першої світової війни “переосмислив Близький Схід як мозаїку держав – концепт, який до того часу не входив до політичного словника регіону” [Kissinger 2017, 93].

Надалі позарегіональними державами неодноразово здійснювалися спроби широкомасштабної трансформації Близького Сходу відповідно до власних інтересів. Зокрема, інструментом США для його трансформації та модернізації стала Американська середньосхідна партнерська ініціатива (Middle East Partnership Initiative, MEPI), розроблена у 2002 р. і спрямована на демократичну перебудову гіпотетичного суперрегіону “Великий Близький Схід і Північна Африка”. У проєкті “Ініціатива Великого Близького (Середнього) Сходу” (Greater Middle East Initiative), який у червні 2004 року був оприлюднений Дж. Бушем на Стамбульському саміті НАТО, чіткі його межі не були визначені, але об'єктом першочергової уваги мав стати регіон від Середземного моря до Індійського субконтиненту [Shairree 2017, 17]. На саміті Великої вісімки на Сі-Айленді в штаті Джорджія в червні 2004 року проєкт Дж. Буша “Великий Близький (Середній) Схід” (Greater Middle East) перетворився на Партнерство заради прогресу і загального майбутнього з розширеним регіоном Близького (Середнього) Сходу й Північної Африки (The Broader Middle East and North Africa).

Стратегія “Повернення Росії на Схід” передбачала активізацію політики РФ на регіональному просторі так званого “Великого Близького Сходу”, або “Розширеного Близького Сходу”, під яким розумілася сукупність таких регіонів, як Середній Схід (Іран, Афганістан, Туреччина), “класичний” Близький Схід, країни субрегіону Перської затоки і район Магрибу [Satloff 2009]. КНР визначає межі Близькосхідного регіону в контексті Західної Азії та Північної Африки, регіональними проблемами в Міністерстві закордонних справ КНР опікуються департаменти Західної Азії та Африки.

Автори вважають цілком доцільним у межах дескриптивного підходу до визначення системи розглядати близькосхідну регіональну систему як проблемно-політичну спільність із розвиненими зв'язками між окремими її складовими елементами, що характеризуються високим ступенем взаємозалежності. Ключовими аргументами в цьому плані виступають наявність факторів регіональної взаємозалежності, колективної ідентичності, особливості формування регіонального порядку як сукупності механізмів забезпечення регіональної безпеки і врегулювання регіональних конфліктів, у якому значну роль відіграє дуалістична концепція Дар аль-ісламу (території ісламу) та Дар аль-харбу (території війни) та джихаду як стратегії досягнення цієї універсальної системи, яка заперечує Вестфальський державоцентричний порядок. Ця концепція є офіційною державною доктриною Ісламської Республіки Іран, ідеологією терористичних організацій, гаслом озброєних меншин у багатьох державах регіону і за його межами.

Взаємовплив глобальних і регіональних факторів трансформації близькосхідної регіональної системи

Переходячи до аналізу взаємодії глобального і регіонального рівнів, зазначимо, що на підставі узагальнення численних спроб визначення головних напрямів трансформації міжнародної системи на макрорівні, рівні концептуального огляду головних міжнародних проблем та спроб охопити і викласти стратегічну суть складних історичних і сучасних зовнішньополітичних процесів, бачити головне, не легковажачи дрібницями, але й без надмірної деталізації [Naas 2017], доходимо висновку, що існує певний консенсус щодо визначення трьох найголовніших з них: глобалізація, інтеграція і демократизація. Глобалізація як мегатренд обумовлює трансформацію Вестфальської світополітичної моделі, інтеграція – трансформацію сучасної міжнародної системи, демократизація – трансформацію політичних систем окремих країн світу [Hoehn et. al. 2018; Fabian et. al. 2017; Gaub 2019]. Привертає увагу тенденція до інтеграції в економічній та політичній сферах, міжнародні відносини починають трансформуватися в регіонально і глобально внутрішньосистемні. Водночас наголошуємо на тому, що ці глобальні тренди мають циклічно-хвильовий характер, розвиваються нерівномірно та нелінійно, по лінії “центр – напівпериферія – периферія”, а їхнє переплетіння породжує нову якість. З одного боку, визнаючи певний волонтаризм та брак консенсусу дослідників у виокремленні глобальних трендів, зробимо спробу додавання до згаданих вище трендів інших, пов'язаних з попередніми. Це насамперед зниження ступеня захищеності людства та посилення транснаціональних проблем: навколишнє середовище (кліматичні зміни, енергетичні проблеми, стійкий розвиток); міграція; глобальна бідність; державобудівництво, проблеми держав, що не відбулися; тверда та м'яка сила; релігійний фундаменталізм; права людини; транснаціональний тероризм; глобальна корупція; нерозповсюдження ЗМЗ, – значна частина з яких має безпосередній стосунок до Близькосхідного регіону. До глобальних трендів зарахуємо зміну політичної структури світу, кризу інституту глобального лідерства, переміщення центру світового розвитку (орієнталізація), інверсію фундаментальних цінностей, віртуалізацію суспільно-політичних відносин, нову модель зміни політичної влади і управління в окремих

країнах, зростання ролі мережевих структур у світовій політиці, реідеологізацію міжнародних відносин, зокрема зростання ролі релігійного та цивілізаційного чинників. Їхній подальший аналіз у контексті дослідження основних тенденцій розвитку близькосхідної регіональної системи передбачає врахування взаємопов'язаності глобальних, регіональних (близькосхідних) та державних процесів. Зокрема, на Близькому Сході це простежується на прикладі таких мегатрендів, як демократизація, зростання ролі релігійного та цивілізаційного чинників, нова модель зміни політичної влади й управління та трансформація політичних систем окремих країн світу.

Одним з головних глобальних трендів є зниження ступеня захищеності людства, решта є похідними за функціональною належністю до нього. Визначальним для існування і розвитку міжнародної системи та її складників є той міжнародний порядок, який вибудовує ієрархію відносин між провідними державами. Те саме стосується і регіональних порядків. Ідея щодо внутрішньої неоднорідності сучасної міжнародної системи і типологічної різномірності її підсистем знайшла відображення, зокрема, у Г. Кіссінджера. Якщо у своїй роботі “Дипломатія” він висловлює думку, що порядок у сучасній системі буде забезпечуватися за зразком Віденського “концерту націй”, але баланс сил здійснюватиметься на глобальному рівні, то в подальших працях, зокрема “Чи потрібна Америці зовнішня політика?” [Kissinger 2001] та “Світовий порядок” [Kissinger 2017, 35], наголошує на неоднорідності глобальної міжнародної системи. Зрештою, Г. Кіссінджер доходить висновку щодо потреби сформулювати концепцію порядку в межах окремих регіонів, прийнятну для інших, зауважуючи, що військове домінування в регіоні однієї тоталітарної держави загрожує міжнародному порядку інших регіонів. Він визначає декілька рівнів порядку: як теоретичної моделі, зокрема на рівні окремого регіону чи цивілізації; міжнародний порядок як практичне втілення вказаних концепцій на значній частині території світу, настільки значній, що це може впливати на глобальний баланс сил.

Основні тенденції геополітичної трансформації близькосхідної регіональної системи: аналіз та прогнози

Близькосхідний регіон задіяний у глобалізаційних процесах і цілком вписується в глобальний тренд зростання глобалізації, що знайшло відображення у включенні в глобальні політичні та економічні процеси. Водночас оцінка їхнього впливу на регіон видається проблематичною, оскільки в різних країнах існують як різні політичні режими, так і різний рівень розвитку. Арабські країни Затоки з огляду на масштаби і темпи їхнього технологічного розвитку опинилися в центрі міжнародної політики та економічних відносин. Водночас іншим країнам вкрай складно досягти належного рівня добробуту, а деяким – навіть подолати бідність. Тобто можемо констатувати значний рівень диференціації та нерівності в показниках соціально-економічного розвитку. Регіон у контексті глобалізації не завжди розглядається як один з найбільш впливових суб'єктів у системі міжнародних відносин. Це пов'язано з низкою причин, кожна з яких потребує окремого дослідження: з його конфліктогенністю, нестійкою політичною ситуацією в деяких країнах, неврегульованістю арабо-ізраїльського конфлікту, появою так званих “конфліктів нового покоління”, нерівномірністю розвитку окремих країн регіону.

Однак, незважаючи на це, Близькосхідний регіон залишається одним із ключових регіонів світової політики, зоною складного перетинання інтересів та суперництва великих держав, зовнішньополітичної активності світових центрів сили. Енергетичний фактор багато в чому продовжує визначати розклад геополітичних сил, оскільки ані в короткостроковій, ані в середньостроковій перспективі Близькосхідному регіону не загрожує втрата ролі одного з головних компонентів у забезпеченні енергетичної безпеки світу. В умовах актуалізації проблеми нерівномірного розподілення ресурсів між країнами Політичного Заходу та Глобального Півдня ця

проблема дістала додатковий вимір. Водночас у довгостроковій перспективі глобалізація передбачає перехід світу на нові альтернативні джерела енергії. Отже, держави з ресурсноорієнтованими економіками в майбутньому мають перейти на нову модель розвитку, аби не зіткнулися з жорсткою системною кризою.

Історичними і політичними перешкодами до стабілізації регіональної системи залишаються нестабільність її геополітичного простору; наявність багатьох факторів, які гальмують економічну та політичну інтеграцію, зокрема наявність декількох сумірних за впливом та могутністю держав, що істотно ускладнює виокремлення будь-якої країни як геополітичного центру, здатного ефективно впливати на безпекову ситуацію; гетерогенність та конфліктогенність. Ключовою в цьому плані виступає проблема врегулювання регіональних конфліктів.

Важливим фактором є етноконфесійні та етнополітичні суперечності, які мають транскордонний характер і здатні не тільки змінити конфігурацію сил, а й призвести до ще більш деструктивних наслідків (тероризм, громадянські війни, міждержавні війни між режимами, що були членами Вестфальської системи держав). Отже, посилення елементів хаотичності в умовах глобалізації має негативні наслідки як для глобальної міжнародної системи, так і для її близькосхідної регіональної підсистеми. Регіональні процеси дедалі більше визначаються хаотичною взаємодією гравців різної природи – від держав до транснаціональних акторів та окремих індивідів. У процесі їхнього аналізу треба враховувати зміну політичної структури світу, кризу інституту глобального лідерства, переміщення центру світового розвитку, інверсію фундаментальних цінностей.

Характерною ознакою близькосхідної регіональної системи є її гетерогенність, посилення якої на сучасному етапі виявляється у зростанні значення національного, релігійного та цивілізаційного факторів. Як зауважує Г. Кіссінджер, зараз Близький Схід, виходячи за рамки вестфальського порядку, перебуває в конфронтації, чимось подібній до передвестфальських релігійних воєн у Європі, у стані напруженості, безладу і насильства [Kissinger 2017, 119]. Націоналізм та фундаменталізм у багатьох випадках і в різних регіонах виступають або як самостійні політичні сили, або як союзники, але здебільшого як конкуренти. У Близькосхідному регіоні відбувається заміна ідеології панарабізму ісламістською парадигмою. Панісламізм історично вважався альтернативою панарабізму – політичній доктрині, в основу якої було покладено ідею спільності історичної долі, мови, релігії та культури арабських народів, рух за єдність та незалежність арабської нації на базі відокремлення ісламу від держави. Рух був тісно пов'язаний з арабським націоналізмом, відповідно до якого араби становлять єдину націю, яка має спільну мову, історію та культуру, що знайшло вияв у створенні та діяльності Ліги арабських держав. Прихильники Партії арабського соціалістичного відродження (ПАСВ), яка протягом довгого часу була керівною в Сирії та Іраку, під арабською єдністю розуміли створення єдиної незалежної арабської держави, що об'єднає всю арабську націю. Ідеї релігійно-політичного союзу мусульманських народів були сформульовані ще в 70-х роках XIX століття в панісламізмі – релігійно-політичній ідеології і русі за об'єднання всіх народів, що сповідують іслам, поширення якого стало реакцією на політичну та економічну експансію європейських держав у мусульманському світі. У її основі – теза щодо керівної ролі ісламу в духовному та світському житті суспільства, єдності, солідарності всіх членів мусульманської громади, незалежно від державної, расової, національної або соціальної належності, потреби об'єднання всіх мусульман у межах єдиної держави. Панісламізм стає офіційною доктриною Османської імперії, яка прагнула за його допомогою зберегти гегемонію в мусульманському світі. Турецька експансія на арабських територіях під гаслами панісламізму привела до падіння його популярності та поширення там ідей панарабізму. Історія XX століття – це історія боротьби двох ідеологій – панісламізму з ідеєю глобальної

ісламської умми як транснаціональної громади мирян і панарабізму. У зовнішній політиці сучасної Туреччини знову використовуються гасла панісламізму, що стає особливо помітно після загострення ситуації на Близькому Сході в жовтні 2023 року та війни Ізраїлю проти ХАМАС у Секторі Гази.

Десекуляризація як феномен повернення релігії у світову політику особливо помітна на Близькому Сході. Релігія увійшла у світову політику й закріплюється в ній надовго і як політична ідеологія, і як політичний ресурс, і як політичний інститут, і як потужний геополітичний фактор впливу. Нагадаємо, що інтенсифікацію релігійних рухів ще в 1980–1990-х рр. прогнозував провідний американський футуролог Джон Нейсбітт [Naisbitt D., Naisbitt J. 2017; Naisbitt 1982]. Активізація уваги до ролі релігійного фактора в міжнародних відносинах пов'язується передусім із так званим “ісламським відродженням”, під яким розуміється зростання політичної активності під гаслами ісламу. Особливої уваги і більш детального дослідження потребує і т. зв. “ісламський проєкт”, або “ісламська альтернатива”. Іслам виступає як організаційний фактор в історії Сходу, ядро та мотиваційна сила ісламської цивілізації, володіє підвищеною здатністю мобілізувати великі маси людей, на сучасному етапі є найдинамічнішою з усіх світових релігій, що дає підстави для прогнозів, що на середину XXI століття він перетвориться в першу за чисельністю світову релігію, випередивши християнство. На користь глобальної ролі ісламу свідчить, зокрема, його детериторизація. Важливими складниками ісламського фундаменталізму є поділ світу на “територію ісламу” та “територію війни”, концепції халіфату, утворення єдиної ісламської держави та джихаду, принципи ісламської солідарності, тобто власні принципи побудови альтернативного дуального світового порядку. Водночас сучасні дослідження щодо особливостей впливу ісламського фактора, нової геополітичної ролі ісламського фундаменталізму демонструють, що ісламський світ не є єдиним у визначенні можливого характеру відносин із зовнішнім світом, що послугувало основою для формування трьох варіантів “ісламського проєкту”: модернізаторського, фундаменталістського та традиціоналістського.

Висновки

Взаємозв'язок регіональних та глобальних трендів та їхніх виявів у Близькосхідному регіоні оцінюється по-різному. Наслідком зміни політичної структури світу, кризи інституту глобального лідерства, переміщення центру світового розвитку стає нова конфігурація геополітичних центрів як у глобальному масштабі, так і на близькосхідному просторі і в арабському світі, відбуваються переформатування близькосхідних альянсів, посилення регіональної нестабільності, яку пов'язують з можливим переглядом політичної мапи Близького Сходу, тобто формування складної і невизначеної регіональної конфігурації геополітичних сил. Можна передбачити, що в найближчому майбутньому в регіоні відбуватиметься подальше нарощування геополітичної нестабільності та невизначеності.

На Близькому Сході відбувається ревізія базових засад Вестфальської державоцентричної моделі світу і як об'єктивної реальності, і як аналітичної схеми міжнародних відносин, у якій головним об'єктом розгляду є суверенна держава та її взаємодія з подібними державами як головними акторами на міжнародній арені. Ставиться під сумнів територіальне врегулювання Близького Сходу, встановлене після Першої світової війни. Виявами детериторизації, як зазначає, зокрема, Ф. Холлідей, стали “розмивання” державного суверенітету, перегляд кордонів, розпад державності на племенні і релігійні одиниці (Сирія, Ліван, Лівія, Ємен), які будуть підтримуватися впливовими регіональними геополітичними центрами [Halliday 2017]. П. Кокберн і Ф. Холлідей наголошують на транснаціоналізації, “війнах нового покоління” і формуванні квазідержавних утворень як наслідку дій транснаціональних акторів [Cockburn 2017]. М. Лінч вважає, що демократизації в близькосхідній

системі були властиві швидше деструктивні характеристики та наслідки. Якщо Перша світова війна трансформувала Близький Схід, були створені національні держави та встановлені кордони, то Арабська весна призвела до послаблення таких традиційних центрів сили арабського світу, як Єгипет, Ірак, Сирія, до появи двох-осьової структури регіональної системи – сунітської “дуги поміркованості”, яка об’єднує країни Ради співробітництва арабських держав Перської затоки і Йорданію під керівництвом Саудівської Аравії і до якої тяжіє Єгипет, та ірано-шиїтської осі за участі Ірану, Сирії, Хезболли в Лівані і шиїтського Іраку. Особливого значення набувають як геополітичне суперництво Ірану та Саудівської Аравії, так і внутрішньоісламський (суніти / шиїти) геополітичний та ідеологічний конфлікт, який з регіонального переходить на глобальний рівень.

Підбиваючи підсумки аналізу специфічних процесів відображення мегатрендів у Близькосхідному регіоні та зворотного впливу регіональних процесів на загально-світові тенденції, зазначимо, що Близькосхідний регіон являє собою гетерогенний простір, близькосхідний регіоналізм характеризується виникненням моделей інтеграції на субрегіональному рівні, має сегментований, хаотичний характер, глобалізація виступає фактором загострення суперечностей та зростання політичної напруги.

Процеси, що відбуваються на регіональному рівні, значною мірою впливають на глобальну міжнародну систему, на формування структури майбутнього світоустрою, контурів нового світового порядку, що зумовлює потребу в прогнозуванні подальших тенденцій їхнього розвитку. Ці процеси доцільно аналізувати на декількох рівнях: глобальному, регіональному, субрегіональному, двосторонньому і національному. Починаючи з останнього, можемо констатувати тенденцію до кризи влади в країнах, які традиційно вважались оплотом арабізму (Єгипет, Сирія, Ірак) внаслідок подій Арабської весни, що послаблює їхні позиції в регіоні. На регіональному рівні реконфігурація відносин та зростання конфліктогенності призводять до дестабілізації та більшої поляризації регіону. Водночас такі процеси демонструють контури нової системи міжнародних відносин – поліцентричної. Туреччина, Іран і Саудівська Аравія конкурують, аби встановити новий регіональний порядок. Головними регіональними центрами сили сучасного Близького Сходу залишаються Ізраїль, Туреччина, Іран, Саудівська Аравія, з’являються центри сили нового типу – ОАЕ та Катар, які претендують на роль лідерів Глобального Півдня, виявляють себе як фінансово-інвестиційні, торгові, транспортно-інфраструктурні, інформаційно-телекомунікаційні центри не тільки регіонального, а й глобального рівня. І тут все залежить від того, які фінансові чи політичні важелі будуть використовуватися сторонами для закріплення нової конфігурації. У будь-якому разі це свідчить про зростання конфліктного потенціалу в регіоні та намагання амбітними акторами заповнити “вакуум”.

Очевидно, що старий порядок у регіоні зникає, а стадія переходу до нового ще триває та характеризується невизначеністю, посиленням ролі політичного ісламу та новою геополітичною роллю ісламського фундаменталізму, необмеженим транзитом ідей ісламізму, постійними внутрішньодержавними, міждержавними та транснаціональними конфліктами, посиленням загрози з боку недержавних акторів. Можна очікувати подальшого зростання нестабільності, можливого переділу наявних міждержавних кордонів та появи квазідержав, які спираються на етнічні та етноконфесійні сили і підтримуються впливовими геополітичними центрами сили. Мова йде не лише про затяжний палестино-ізраїльський конфлікт, а й про конфліктний потенціал регіону загалом, про етнорелігійні особливості, проблеми безпеки, торгівлі, енергетичних ресурсів і, зрештою, переформатування альянсів у регіоні, що в будь-який момент може деструктивно вплинути на “політичну мапу” Близького Сходу, внаслідок чого він може зіткнутися з проблемою подолання регіональної

анархії. У майбутньому Близький Схід і далі належатиме до найбільш складних, неоднорідних та конфліктних зон сучасного світу.

В умовах кризи неоліберальної моделі глобалізації актуалізується парадигма постглобалізму на основі універсальних цінностей та плюралізму, із врахуванням інтересів усіх цивілізацій. Під глобалізацією тривалий час розумілася вестернізація, чи американізація. Але сучасний досвід свідчить, що жодна країна світу не може вічно домінувати над іншими. На зміну американізації, можливо, у короткостроковій чи довгостроковій перспективі прийдуть китаїзація чи арабізація. Поки що зрозуміло, що головним геополітичним конкурентом США як на глобальному, так і на близькосхідному регіональному рівні зараз виступає Китай.

ЛІТЕРАТУРА

Близький Схід: міжнародна безпека, регіональні відносини та перспективи для України / О. С. Власюк [та ін.]; відп. ред. Б. О. Парахонський; Рада нац. безпеки і оборони України, Нац. ін-т проблем міжнар. безпеки. Київ, 2008.

Cockburn P. The Age of Jihad. Islamic State and the Great War for the Middle East. London – New York, 2017.

Drezner D., Krebs R., Schweller R. The End of Grand Strategy: America Must Think Small // Foreign Affairs. April 13, 2020. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/world/2020-04-13/end-grand-strategy> (дата звернення: 21.11.2023).

Fabian N., O'Connor M., Hoile D. Responding to Megatrends. Principles for Responsible Investment; Willis Tower Watson, 2017. URL: <https://www.unpri.org/download?ac=4078> (дата звернення: 16.11.2023).

G20 Cannes summit final declaration. Building our common future: renewed collective action for the benefit of all // **Ministry of Foreign Affairs of Japan.** 2011. URL: https://www.mofa.go.jp/policy/economy/g20_summit/2011/declaration.html (дата звернення: 10.11.2023).

Gaub F. Global Trends to 2030: Challenges and Choices for Europe. ESPAS, 2019. URL: https://www.iss.europa.eu/sites/default/files/EUISSFiles/ESPAS_Report.pdf (дата звернення: 20.11.2023).

Global Trends 2020: Understanding Complexity (n.d.). URL: https://www.ipsos.com/sites/default/files/ct/publication/documents/2020-02/ipsos-global-trends-2020-understanding-complexity_1.pdf (дата звернення: 29.10.2023).

Global Trends 2030: Alternative Worlds. 2012. URL: https://www.files.ethz.ch/isn/164970/GlobalTrends_2030.pdf (дата звернення: 15.11.2023).

Haas R. A World in Disarray: American Foreign Policy and the Crisis of the Old Order. Penguin Press, 2017.

Halliday F. The Middle East in International Relations. Power, Politics and Ideology. Cambridge University Press, 2017.

Held D., McGrew G., Goldblatt D., Perraton J. Global Transformations. Politics, Economics, and Culture. Cambridge – Oxford, 2003.

Hoehn R., Parasiliti A., Efron S., Strongin S. Discontinuities and Distractions – Rethinking Security for the Year 2040 Findings from a RAND Corporation Workshop. Santa Monica, CA, 2018.

Kissinger H. Does America need a foreign policy? Toward a diplomacy for the 21st century. New York, 2001.

Kissinger H. On China. New York, 2011.

Kissinger H. World Order. Reflections on the Character of Nations in Historical Context. Penguin Books, 2017.

Lynch M. The new Arab wars. Uprisings and anarchy in the Middle East. New York, 2016.

Mearsheimer J. The Great Delusion: Liberal Dreams and International Realities (Henry L. Stimson Lectures). Yale University Press, 2019.

Naisbitt D., Naisbitt J. Mastering Megatrends Understanding and Leveraging the Evolving New World. Singapore, 2017.

Naisbitt J. Megatrends. The New Directions Transforming Our Lives. New York, 1982.

Satloff R. Stuck in Neutral? Diagnosing the Impasse in the Middle East Peace Process // **Washington Institute for Near East Policy**. No. 1601. 2009.

Shairee M. Explaining India's UN Vote on Jerusalem // **The Diplomat**. 2017. URL: <https://thediplomat.com/2017/12/explaining-indias-un-vote-on-jerusalem/> (дата звернення: 5.11.2023).

Walt S. M. **The Hell of Good Intentions: America's Foreign Policy Elite and the Decline of U.S. Primacy**. Farrar, Straus and Giroux, 2018.

Winston A. The World in 2030: Nine Megatrends to Watch // **MIT Sloan Management Review**. 2019. URL: <https://sloanreview.mit.edu/article/the-world-in-2030-nine-megatrends-to-watch/> (дата звернення: 28.10.2023).

Wise S. MIT Published a List of the 9 Megatrends That Will Shape the World in 2030. Here's What They All Have in Common // **Inc**. 2020. URL: <https://www.inc.com/sean-wise/mit-published-a-list-of-9-megatrends-that-will-shape-world-in-2030-heres-what-they-all-have-in-common.html> (дата звернення: 10.11.2023).

REFERENCES

Blyzkyi Skhid: mizhnarodna bezpeka, rehionalni vidnosyny ta perspektyvy dlia Ukrainy (2008), O. S. Vlasiuk [et.al.], Rada nats. bezpeky i oborony Ukrainy, Nats. in-t problem mizhnar. bezpeky, Foliant, Kyiv. (In Ukrainian).

Cockburn P. (2017), *The Age of Jihad, Islamic State and the Great War for the Middle East*, Verso, London and New York.

Drezner D., Krebs R. and Schweller R. (2020), "The End of Grand Strategy: America Must Think Small", *Foreign Affairs*, April 13, available at: <https://www.foreignaffairs.com/articles/world/2020-04-13/end-grand-strategy> (accessed November 21, 2023).

Fabian N., O'Connor M. and Hoile D. (2017), *Responding to Megatrends*, Principles for Responsible Investment, Willis Tower Watson, available at: <https://www.unpri.org/download?ac=4078> (accessed November 16, 2023).

"G20 Cannes summit final declaration. Building our common future: renewed collective action for the benefit of all" (2011), in *Ministry of Foreign Affairs of Japan*, available at: https://www.mofa.go.jp/policy/economy/g20_summit/2011/declaration.html (accessed November 10, 2023).

Gaub F. (2019), *Global Trends to 2030: Challenges and Choices for Europe*, ESPAS, available at: https://www.iss.europa.eu/sites/default/files/EUISSFiles/ESPAS_Report.pdf (accessed November 20, 2023).

Global Trends 2020: Understanding Complexity (n.d.), available at: https://www.ipsos.com/sites/default/files/ct/publication/documents/2020-02/ipsos-global-trends-2020-understanding-complexity_1.pdf (accessed October 29, 2023).

Global Trends 2030: Alternative Worlds (2012), available at: https://www.files.ethz.ch/isn/164970/GlobalTrends_2030.pdf (accessed November 15, 2023).

Haas R. (2017), *A World in Disarray: American Foreign Policy and the Crisis of the Old Order*, Penguin Press.

Halliday F. (2017), *The Middle East in International Relations. Power, Politics and Ideology*, Cambridge University Press.

Held D., McGrew G., Goldblatt D. and Perraton J. (2003), *Global Transformations. Politics, Economics, and Culture*, Polity Press, Cambridge and Oxford.

Hoehn R., Parasiliti A., Efron S. and Strongin S. (2018), *Discontinuities and Distractions – Rethinking Security for the Year 2040 Findings from a RAND Corporation Workshop*, RAND Corporation, Santa Monica, CA.

Kissinger H. (2001), *Does America need a foreign policy? Toward a diplomacy for the 21st century*, Simon & Schuster, New York.

Kissinger H. (2011), *On China*, Penguin Press, New York.

Kissinger H. (2017), *World Order. Reflections on the Character of Nations in Historical Context*, Penguin Books.

Lynch M. (2016), *The new Arab wars. Uprisings and anarchy in the Middle East*, Public Affairs, New York.

Mearsheimer J. (2019), *The Great Delusion: Liberal Dreams and International Realities (Henry L. Stimson Lectures)*, Yale University Press.

Naisbitt D. and Naisbitt J. (2017), *Mastering Megatrends Understanding and Leveraging the Evolving New World*, World Scientific, Singapore.

Naisbitt J. (1982), *Megatrends. The New Directions Transforming Our Lives*, Warner Books, New York.

Satloff R. (2009), “Stuck in Neutral? Diagnosing the Impasse in the Middle East Peace Process”, in *The Washington Institute for Near East Policy*, No. 1601.

Shairee M. (2017), “Explaining India’s UN Vote on Jerusalem”, *The Diplomat*, available at: <https://thediplomat.com/2017/12/explaining-indias-un-vote-on-jerusalem/> (accessed November 05, 2023).

Walt S. M. (2018), *The Hell of Good Intentions: America’s Foreign Policy Elite and the Decline of U.S. Primacy*, Farrar, Straus and Giroux.

Winston A. (2019), “The World in 2030: Nine Megatrends to Watch”, in *MIT Sloan Management Review*, available at: <https://sloanreview.mit.edu/article/the-world-in-2030-nine-megatrends-to-watch/> (accessed October 28, 2023).

Wise S. (2020), “MIT Published a List of the 9 Megatrends That Will Shape the World in 2030. Here’s What They All Have in Common”, in *Inc.*, available at: <https://www.inc.com/sean-wise/mit-published-a-list-of-9-megatrends-that-will-shape-world-in-2030-heres-what-they-all-have-in-common.html> (accessed November 10, 2023).

О. А. Коппель, О. С. Пархомчук

Вплив реконфігурації близькосхідної підсистеми на міжнародні відносини (безпековий аспект)

Узагальнено головні характеристики часової та просторової динаміки близькосхідної регіональної підсистеми, основні напрями та тенденції її розвитку. Визначено особливості коєволюції глобальних та близькосхідних регіональних трендів. Використання системного підходу дало авторам змогу довести, що еволюція міжнародної системи після завершення біполярного протистояння вивільнила системоутворювальний потенціал регіонального рівня міжнародних відносин, який зміцнюється як самостійний, самодостатній в усіх процесах, пов’язаних із глобальною сегментацією та розвитком регіональної взаємодії.

Аргументовано, що системні характеристики близькосхідної регіональної системи справляють вплив на систему глобальну, де відбувається трискладова трансформація: Вестфальської державоцентричної світополітичної моделі, сучасної міжнародної системи і політичних систем окремих країн світу. Процеси, що відбуваються на регіональному рівні, впливають на формування структури майбутнього світоустрою, контурів нового світового порядку. Ісламська альтернативна дуальна модель світового порядку, яка заперечує Вестфальський державоцентричний світовий порядок, передбачає власні принципи його побудови.

На Близькому Сході відбувається ревізія базових засад Вестфальської державоцентричної моделі світу, ставиться під сумнів територіальне врегулювання Близького Сходу, встановлене після Першої світової війни. Виявами детериторизації стають “розмивання” державного суверенітету, перегляд кордонів, розпад державності. Вияви транснаціоналізації – “війни нового покоління” і формування квазидержавних утворень. Демократизації Близького Сходу властиві радше деструктивні характеристики та наслідки. Арабська весна призвела до послаблення традиційних центрів сили, до появи двохосової структури регіональної системи – сунітської “дуги поміркованості” та ірано-шиїтської осі. Особливого значення набуває внутрішньоісламський геополітичний та ідеологічний конфлікт, який з регіонального переходить на глобальний рівень. Старий порядок у регіоні зникає, а стадія переходу до нового ще триває та характеризується невизначеністю, посиленням ролі політичного ісламу та новою геополітичною роллю ісламського фундаменталізму, необмеженим транзитом ідей ісламізму, постійними внутрішньодержавними, міждержавними та транснаціональними конфліктами, посиленням загрози з боку недержавних акторів. Прогнозується подальше зростання нестабільності, можливі переділ наявних міждержавних кордонів та поява квазидержав, які спираються на етнічні та етноконфесійні сили і підтримуються впливовими геополітичними центрами сили.

Ключові слова: арабські країни; Близький Схід; Вестфальська державоцентрична модель світу; глобальна міжнародна система; Іран; ісламізм; КНР; світовий порядок; США

Стаття надійшла до редакції 19.02.2024